

शीलम् एतत् प्रशस्यते

सुभाषितानि संस्कृतभाषायाः रत्नानि सन्ति । 'सुष्ठु भाषितम्' इति सुभाषितम् । लघुकलेवराणि अपि एतानि सुभाषितानि भावदृष्ट्या महान्तम् अर्थम् उद्वहन्ति । व्यावहारिके जीवने एतेषां सुवचनानां विशिष्टं महत्त्वम् अस्ति । नैराश्ये एतानि प्रेरकानि वचनानि प्रेरणारूपेण कार्यं कुर्वन्ति । लोकाचारं व्यवहारज्ञानं च प्रदाय जीवनपथं परिष्कुर्वन्ति । जीवनस्य पथि एतानि पाथेयमिव अस्माकं हितं रचयन्ति ।

अधुना पठिष्यामः कानिचित् एतानि सुन्दराणि हितकराणि सुभाषितानि अस्मिन् पाठे ।

1. सम्भोजनं सङ्कथनं सम्प्रीतिश्च परस्परम् ।

ज्ञातिभिः सह कार्याणि न विरोधः कदाचन ॥

अन्वयः- ज्ञातिभिः सह सम्भोजनम्, सङ्कथनम् सम्प्रीतिः च कार्याणि । परस्परम् विरोधः कदाचन न कार्यः ।

2. चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।

प्रसादयति यो लोकं तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥

अन्वयः- यः चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च लोकम् चतुर्विधम् प्रसादयति, लोकः तम् अनुप्रसीदति ।

3. आशायाः ये दासास्ते दासाः सर्वलोकस्य ।

आशा येषां दासी तेषां दासायते लोकः ॥

अन्वयः- ये आशायाः दासाः ते सर्वलोकस्य दासाः (भवन्ति) । आशा येषाम् दासी, लोकः तेषाम् दासायते ।

4. क्षणे रुष्टाः क्षणे तुष्टा, रुष्टास्तुष्टा क्षणे क्षणे ।

अव्यवस्थितचित्तानां प्रसादोऽपि भयङ्करः ॥

अन्वयः- ये क्षणे रुष्टाः क्षणे (च) तुष्टाः क्षणे-क्षणे च रुष्टाः तुष्टाः भवन्ति । (तेषाम्) अव्यवस्थितचित्तानाम् प्रसादः अपि भयङ्करः (भवति) ।

5. यथा भूमिः तथा तोयं, यथा बीजं तथाङ्कुरः ।

यथा देशः तथा भाषा, यथा राजा तथा प्रजा ॥

अन्वयः- यथा भूमिः तथा तोयम्, यथा बीजम् तथा अङ्कुरः । यथा देशः तथा भाषा यथा राजा तथा प्रजा ।

6. कराविव शरीरस्य नेत्रयोरिव पक्ष्मणी ।

अविचार्य प्रियं कुर्यात्तन्मित्रं मित्रमुच्यते ॥

अन्वयः- करौ शरीरस्य इव, पक्ष्मणी नेत्रयोः इव (यत् मित्रम्) अविचार्य प्रियम् कुर्यात् तत् मित्रम् मित्रम् उच्यते ।

7. आरभन्तेऽल्पमेवाज्ञाः कामं व्यग्राः भवन्ति च ।

महारम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥

अन्वयः- अज्ञाः अल्पम् एव आरभन्ते, कामम् व्यग्राः च भवन्ति । कृतधियः, महारम्भाः निराकुलाः च तिष्ठन्ति ।

8. यः पठति लिखति पश्यति,
परिपृच्छति पण्डितानुपाश्रयति ।

तस्य दिवाकरकिरणैः नलिनी-

दलमिव विकास्यते बुद्धिः ॥

अन्वयः- यः पठति, लिखति, पश्यति, परिपृच्छति, पण्डितान् उपाश्रयति, दिवाकरकिरणैः
नलिनीदलम् इव तस्य बुद्धिः विकास्यते ।

9. अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानञ्च शीलमेतत् प्रशस्यते ॥

अन्वयः- कर्मणा मनसा गिरा सर्वभूतेषु अद्रोहः, अनुग्रहः च दानम् च एतत् शीलम् प्रशस्यते ।

अनुप्रयोगः

1. (क) अधोलिखितानां पदानाम् उच्चारणम् कुरुत -

सम्प्रीतिश्च , लोकोऽनुप्रसीदति , रुष्टास्तुष्टाः , नेत्रयोरिव , कराविव , कुर्यात्तन्मित्रम् ,
कृतधियस्तिष्ठन्ति

(ख) उपर्युक्तपदानाम् अनुलेखनम् कुरुत ।

2. (अ) अधोलिखितेषु पदेषु तालव्यवर्णान् चित्वा लिखत -

(क) चक्षुषा

(ख) आशायाः

- (ग) आश्रयति
 (घ) वाचि
 (ङ) सम्भोजनम्

2. (ब) निर्देशानुसारम् उत्तरत -

- (क) 'रुष्टः' इति पदे कः वर्णः ओष्ठ्यः ?
 (ख) 'तुष्टः' इति पदे कः वर्णः दन्त्यः ?
 (ग) 'किरणैः' इति पदे कः वर्णः कण्ठतालव्यः ?
 (घ) 'अविचार्य' इति पदे कः वर्णः दन्तोष्ठ्यः ?
 (ङ) 'भाषा' इति पदे कः वर्णः मूर्धन्यः ?

3. (अ) उदाहरणम् अनुसृत्य अधोलिखितानां पदानां समासं कुरुत -

यथा न धर्मः - अधर्मः

न अभ्यासः - अनभ्यासः

- (क) न विचार्य
 (ख) न द्रोहः
 (ग) न ज्ञः (जानाति इति)
 (घ) न जीर्णः
 (ङ) न उचितम्

3. (ब) अधोलिखिततालिकायां रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत -

- (क) दानम् + च =
 (ख) रुष्टाः + तुष्टाः =
 (ग) प्रीतिः + = प्रीतिश्च

(घ)		+	इव	=	नेत्रयोरिव
(ङ)		+	च	=	अनुग्रहश्च
(च)	करौ	+	इव	=	
(छ)	प्रसादः	+	अपि	=	

4. पदानां समानार्थकानि पदानि पाठात् चित्वा लिखत -

(क)	सहभोजनम्	
(ख)	सम्बन्धिभिः	
(ग)	जलम्	
(घ)	संसारः	
(ङ)	वाचा	
(च)	अनुग्रहः	
(छ)	हस्तौ	
(ज)	परितृप्तः	

5. 'यथा' 'तथा' इति अव्यययोः प्रयोगः सह एव भवति ।

उदाहरणम्-

यथा गुरवे रोचते शिष्यः तथा करोति ।

एवमेव अधोलिखितानि वाक्यानि पूरयत-

(क)	 भूमिः	 जलम् ।
(ख)	 बीजम्	 अङ्कुरः ।
(ग)	 देशः	 भाषा ।
(घ)	 राजा	 प्रजा ।
(ङ)	 करौ शरीरं रक्षतः पक्ष्मणी च नेत्रयोः रक्षां कुरुतः	 एव सन्मित्रम् मित्रस्य हितं करोति ।

(च) सूर्यकिरणाः कमलिनीपत्रं विकासयन्ति विद्यायाः अभ्यासः बुद्धेः विकासं करोति ।

6. अधोलिखितान् प्रश्नान् संस्कृतभाषया उत्तरत -

- (क) कैः सह विरोधः न कर्तव्यः ?
- (ख) लोकः केभ्यः दासवत् आचरति ?
- (ग) केषां कृपा अपि भयम् उत्पादयति ?
- (घ) संसारः कं नरम् अनुप्रसीदति ?
- (ङ) शीलं किं कथ्यते ?
- (च) कस्य बुद्धिः विकसिता भवति ?
- (छ) महत्कार्यं कुर्वन्तः अपि के व्याकुलाः न भवन्ति ?

7. अधोलिखितभावानां समक्षं पाठात् चित्वा समुचितं श्लोकं पंक्तिम् वा लिखत -

- (क) बुद्धिमन्तः महद् अपि कार्यम् आरभ्य कदापि व्याकुलाः न भवन्ति ।

.....

- (ख) यादृशी भूमिः भवति जलस्य आस्वादः अपि तादृशः एव भवति ।

.....

- (ग) अस्थिरचित्ताः जनाः अतिशीघ्रम् प्रसन्नाः अप्रसन्नाः वा भवन्ति । अतः तेषाम् अनुग्रहः अपि विश्वसनीयः न भवति ।

.....

- (घ) बुद्धेः सम्यक् विकासार्थं पठनं लेखनं परिप्रश्नः आदिभिः क्रियाविधिभिः अभ्यासः कर्तव्यः ।

.....

(ड) यस्य नरस्य नयनयोः प्रेमभावः, मनसि परहितचिन्तनं, वाचि माधुर्यं, कर्मणि च प्रियं हितं कर्तुम् तत्परता भवति सः एव लोके प्रशंसनीयः ।

.....

8. श्लोकान् आधृत्य रिक्तस्थानानि पूरयत -

- (क) सम्बन्धिभिः सह कदापि न कर्तव्यः ।
(ख) दासाः सर्वलोकस्य दासाः भवन्ति ।
(ग) अस्थिरचित्तानाम् अनुग्रहः अपि जनयति ।
(घ) कार्यम् आरभ्य व्याकुलाः भवन्ति ।
(ङ) सर्वभूतेषु, अनुग्रहः च शीलं कथ्यते ।

9. अधोलिखितानां सूक्तीनां समक्षं पाठात् चित्वा समुचितपङ्क्तिं लिखत -

- (क) सङ्गच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।

.....

- (ख) अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति ।

.....

- (ग) देशमाख्याति भाषणम् ।

.....

- (घ) राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः, पापे पापाः समे समाः ।

.....

- (ङ) अवशेन्द्रियचित्तानां हस्तिस्नानमिव क्रियाः ।

.....

पाठविकासः

क. पाठे सङ्कलितानां सुभाषितानां सन्दर्भाः

श्लोकसङ्ख्या	सन्दर्भग्रन्थः
1-2	विदुरनीतिः
3	कवितामृतकूपः
4	अज्ञातः
5	वैद्यकीयसुभाषितम्
6	सुभाषितरत्नभाण्डागारम्
7	मनुस्मृतिः
8	शिशुपालवधम्
9	सुभाषितरत्नभाण्डागारम्

ख. समानान्तरसूक्तयः

- ◆ आशा नाम मनुष्याणां काचिदाश्चर्यशृङ्खला ।
यया बद्धा प्रधावन्ति मुक्तास्तिष्ठन्ति पङ्गवत् ॥
- ◆ अवशेन्द्रियचित्तानां हस्तिस्नानमिव क्रिया ।
दुर्भगाभरणप्रायो ज्ञानं भारः क्रियां विना ॥
- ◆ विघ्नैः पुनः पुनः अपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारभ्य चोत्तमजनाः न परित्यजन्ति ।
- ◆ अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति ।

- ◆ न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ।
- ◆ समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः ।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥ (ऋग्वेदः 10/191/4)
- ◆ क्षणमानन्दितामेति क्षणमेति विषादिताम् ।
क्षणं सौम्यत्वमायाति सर्वस्मिन्नटवन्मनः ॥ (योगवासिष्ठः 1/28/38)
- ◆ किमिवावसादकरमात्मवताम् । (किरातार्जुनीयम् 6/19)